

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ**

ОМЕЛЬЧЕНКО НАТАЛЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

УДК 911.375.1:304.3 (477.72)

**УРБАНІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті географії Національної академії наук України.

Науковий керівник: доктор географічних наук,
старший науковий співробітник
Гукалова Ірина Володимирівна,
Інститут географії НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
суспільної географії

Офіційні опоненти: доктор географічних наук, професор
Барановський Микола Олександрович,
Ніжинський державний університет імені
М. Гоголя, завідувач кафедри географії

кандидат географічних наук, доцент
Мезенцева Наталія Іванівна,
Київський національний університет імені
Т.Г. Шевченка, доцент кафедри
економічної та соціальної географії

Захист відбудеться «20» вересня 2018 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.163.01 в Інституті географії НАН України за адресою: 01030, Київ-30, вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту географії НАН України за адресою: 01030, Київ-30, вул. Володимирська, 44.

Автореферат розісланий «7» серпня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат географічних наук

С.О. Санталова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі урбанізація є невідворотним процесом розвитку суспільства і невід'ємним атрибутом цивілізаційного поступу. В містах дедалі активніше концентрується населення, на інноваційних засадах розвивається виробництво, що підвищує конкурентоспроможність економіки та позитивно впливає на рівень та якість життя населення. Водночас, урбанізація – це процес, який ніколи не був збалансованим. Потужна соціально-економічна активність на обмеженій території, при одночасному вичерпанні демографічного ресурсу сільської місцевості, привносить з собою зміни у життя людей, у т.ч. екологічні і соціальні проблеми.

Урбанізація оцінюється за різними параметрами, глибина її проникнення в суспільство не обмежується показником частки міського населення, кількістю та ступенем сформованості міських агломерацій. Результатом урбанізації є трансформація структури розселення, зміна умов і способу життя людей, характеру відтворення населення тощо. При цьому саме життя модернізується, з'являються і поширюються територією ознаки міського комфорту. Прояв цих тенденцій просторово специфічний, вони залежать від інтенсивності і динаміки процесу зростання міського населення тієї чи іншої країни або регіону, історичних особливостей і рівня їх соціально-економічного розвитку.

Зростання частки містян у світі зумовило підвищену увагу до урбанізації та її наслідків з боку світової спільноти. Ціль 11 «Порядку денного у галузі сталого розвитку на період до 2030 р.», затвердженого у 2015 р. Генеральною Асамблеєю ООН, безпосередньо стосується міст. Уряди всіх країн, у т.ч. України, зобов'язуються «забезпечити відкритість, безпеку, життєздатність та екологічну стійкість розвитку міст і громад» відповідно до затверджених національних цілей сталого розвитку. Стаття 27 Нового порядку денного розвитку міст, прийнятого на конференції Хабітат III у 2016 р. стверджує, що національним, субнаціональним і місцевим органам управління належить взяти на себе зобов'язання «сприяти рівному розподілу можливостей і переваг, які здатна запропонувати урбанізація й які дозволяють усім жителям мати нормальне, гідне життя і реалізувати свій людський потенціал».

Сьогоднішня стабілізація частки міського населення України та окремих її регіонів повинна розглядатися не як звершення урбаністичного поступу, а як перехід до «якісних» зрушень у житті і містян, і селян, що викликає потребу у розгляді сутнісних «маркерів» урбанізації. Оцінюванню має підлягати не тільки процес зростання та зосередження міського населення на території, а й урбанізованість життя людей як його результат, що можливо з позицій якості життя населення.

Значимість подібних досліджень підтверджується значною кількістю праць, присвячених вивченню міст і міського розвитку. Фундамент сучасної геоурбаністики в Україні закладений такими вченими як: Блажко Н.І., Давидовичем В.Г., Заставним Ф.Д., Коваленком П.С., Корецьким Л.М., Лаппо Г.М., Маєргойзом І.М., Мінцем А.А., Мохначуком С.С., Нудельманом В.І., Перциком Є.Н., Пістуном М.Д., Пітюренком Ю.І., Пивоваровим Ю.Л., Покшишевським В.В., Степаненком А.В., Хорєвим Б.С. та ін., які у своїх роботах спиралися на основи районування і містобудування, аналізуючи системи розселення. В радянських географічних

традиціях пріоритетним був розгляд територіальних особливостей зростання і форм концентрації міського населення, функціональної типізації поселень, закономірностей формування агломерацій. Водночас відчувався брак досліджень урбанізації з точки зору людини (соціуму) як суб'єкта формування міських поселень і як об'єкта, який відчуває на собі зміну умов і способу життя від сільського (рурального) до міського (урбанізованого). Запит на подібні дослідження існував завжди, але актуалізувався нещодавно і зумовив появу нових географічних праць О.І. Алексеєва, І.В. Гукалової, О.О. Денисенко, О.Л. Дронової, В.О. Джамана, Ю.В. Медведкова, К.В. Мезенцева, Н.І. Мезенцевої, А.А. Мозгового, Т.Г. Нефьодової, Ю.М. Палехи, Г.П. Підгрушного, І.О. Пилипенка, С.А. Покляцького, Л.Г. Руденка, М.О. Слуки, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, В.В. Яворської та ін., які стосуються різних аспектів сучасного розвитку міст та регіонів. Незважаючи на існування потужного доробку, дослідження урбанізації як суспільно-географічного процесу, що трансформує умови життя людей, є вкрай нечисленними.

Актуальність даної роботи зумовлена відсутністю сучасних досліджень урбанізації та її результатів у Херсонській області. На початок 2017 р. частка міського населення області становила 61,2 %, що не дає підстав віднести даний регіон до слабоурбанізованих. Водночас, розріджена щільність міст і міських поселень (у регіоні лише 9 міст), як і ступінь сформованості міського середовища, не дозволяють вважати цей регіон середньоурбанізованим. Оцінювання ступеня «проникнення» міських умов у життя людей на рівні адміністративних районів і двох найбільших міст даного регіону, якому передуює аналіз тенденцій еволюції процесу урбанізації і динаміки міського розселення, дозволяють зробити висновки про специфіку урбанізованості Херсонської області з позицій якості життя її населення й окреслити перспективи розвитку регіону в контексті виявлених тенденцій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з тематикою наукових робіт кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, зокрема: «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку і планування територій Херсонської області» (номер державної реєстрації № 0111U007781 (2011–2014 рр.)), в рамках якої автором було обґрунтовано та апробовано методик оцінювання урбанізації та її результатів з позиції якості життя населення; «Регіоналізм і формування регіональних ідентичностей Півдня України» (номер державної реєстрації № 0117U004706 (2017–2021 рр.)), де проаналізовано демографічні тенденції у розвитку міського і сільського населення та історико-географічні особливості урбанізації Херсонської області в контексті формування регіональних ідентичностей Півдня України. Дослідження також пов'язане із темою сектору збалансованого розвитку та екологічної оцінки відділу суспільної географії Інституту географії Національної академії наук України «Збалансований розвиток міст України (методологія і практика оцінювання)» (номер державної реєстрації № 0017U002410 (2017–2020 рр.)), в ході виконання якої автором опрацьовано зарубіжний досвід індикації стійкості міського розвитку в контексті якості життя населення.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є встановлення просторово-часових особливостей урбанізованості Херсонської області на підставі розроблення та апробації методики оцінювання урбанізації та її

результатів з позицій якості життя населення регіону, визначення актуальних проблем міського розвитку та обґрунтування шляхів їх подолання.

Цим зумовлена необхідність визначення і вирішення таких *завдань*:

- обґрунтування підходів та укладення алгоритму дослідження рівня, динаміки та особливостей урбанізації регіону з позицій якості життя населення із залученням соціологічних методів;

- систематизація досвіду досліджень процесу урбанізації і розвитку міст з наступним уточненням сутності понять «урбанізація» та «урбанізованість»;

- виявлення передумов та особливостей динаміки урбанізації в світі та Україні, встановлення відмінностей у підходах до оцінки урбанізованості регіонів України;

- аналіз особливостей міського розселення, демографічних тенденцій, притаманних міському і сільському населенню Херсонської області;

- оцінювання територіальних особливостей життєвого благоустрою та інших ознак поширення «міських» умов на підставі аналізу офіційних статистичних даних і результатів анкетування мешканців області;

- здійснення інтегральної оцінки рівня і типізація адміністративних утворень Херсонської області за специфікою їх урбанізованості з позицій якості життя населення та обґрунтування на цій основі пріоритетних напрямів міського розвитку.

Об'єкт дослідження – населення Херсонської області.

Предмет дослідження – суспільно-географічні засади оцінювання географічних особливостей урбанізації Херсонської області та її результатів з позицій якості життя населення.

Методи дослідження. У роботі використані наступні загальнонаукові і конкретно-наукові методи: *історико-географічний* (при опрацюванні і періодизації досвіду досліджень урбанізації і міського розвитку), *аналізу і синтезу* (при розкритті змісту понять «урбанізація» й «урбанізованість», вивченні передумов та особливостей урбаністичного розвитку територій різного рівня, формулюванні висновків і напрямів міського розвитку); *кореляційного аналізу* (для ідентифікації зв'язку між окремими параметрами урбанізації та демографічними тенденціями), *кластерного аналізу* (для здійснення типізації адміністративних одиниць регіону за статево-віковими характеристиками, за комплексом показників оцінки рівня та особливостей урбанізованості території), *порівняльно-географічного методу і методу картографічного моделювання* (при аналізі і візуалізації територіальної диференціації окремих показників урбанізованості та інтегральному її оцінюванню); *індексний, ранговий методи* (для аналізу динаміки і просторового порівняння окремих характеристик, обчислення індексів урбанізованості адміністративних одиниць; визначення рівня сформованості системи міських поселень за правилом «ранг-розмір»); *типізації* (для суспільно-географічної інтерпретації результатів інтегральної оцінки рівня та особливостей урбанізованості територій). У роботі використаний *метод анкетного опитування* мешканців Херсонської області, застосовано *метод бальної оцінки* (для формалізації та узагальнення результатів анкетування).

Інформаційну базу дисертації складають офіційні документи Головного управління статистики у Херсонській області, Херсонської обласної державної адміністрації, матеріали періодичних видань, регіональних, всеукраїнських і міжнародних конференцій, літературних і картографічних джерел, результати

проведеного автором опитування (на основі попередньо розробленої анкети). Опрацювання і візуалізація статистичної, картографічної інформації і результатів дослідження здійснювалися за допомогою пакету програм Microsoft Excel, Statistica, MapInfo Professional та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у поглибленні суспільно-географічних засад дослідження урбанізації з позицій якості життя населення на підставі включення у просторовий аналіз комплексу ознак поширення міських умов і сприйняття їх населенням. Зокрема:

Уперше:

- розроблено методику оцінювання рівня та особливостей урбанізації регіону з позицій якості життя населення, що ґрунтується на обчисленні інтегрального індексу урбанізованості з урахуванням результатів соціологічного опитування і наступній кластеризації адміністративних територій регіону дослідження;

- розкрито сучасні зміни у міському розселенні Херсонської області, охарактеризовано демографічні тенденції розвитку міського і сільського населення, проаналізовано територіальні відмінності у благоустрої житлових умов, думці населення адміністративних одиниць регіону щодо урбанізованості їх життя;

- здійснено типізацію адміністративних районів і міст Херсонської області за результатами інтегральної оцінки рівня та особливостей їх урбанізованості з позицій якості життя населення;

- обґрунтовано пріоритетні напрями сучасного міського розвитку регіону відповідно до специфіки кожного з виділених типів територій.

Удосконалено:

- систему показників оцінювання рівня урбанізованості за рахунок включення показників благоустрою житлових умов і характеристик сприйняття населенням рівня урбанізованості у власних поселеннях;

- поняттєво-термінологічний апарат геоурбаністики шляхом авторського уточнення та обґрунтування суті та змісту понять «урбанізація» та «урбанізованість» та відмінностей між ними;

- алгоритм типового суспільно-географічного дослідження урбанізованості регіону за рахунок розширення кола її ознак і залучення в інтегральну оцінку даних анкетного опитування мешканців.

Отримала подальший розвиток:

- систематизація наукового доробку у галузі вивчення урбанізації і розвитку міст у світі та в Україні через авторський виклад і періодизацію історіографії зарубіжних і вітчизняних урбаністичних досліджень.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що методика оцінювання рівня та особливостей урбанізованості Херсонської області, яка ґрунтується на використанні офіційних статистичних даних і результатів опитування населення, може бути використана у дослідженні інших регіонів України. Конкретні результати дослідження можуть бути підґрунтям оптимізації територіального управління регіоном, основою для прогнозування його подальшого розвитку. Матеріали роботи можуть бути використані Міністерством соціальної політики України, Міністерством економічного розвитку і торгівлі України, Херсонською обласною та районними державними адміністраціями, Херсонською міською радою,

іншими органами для розробки стратегій соціально-економічного і демографічного розвитку, міграційної політики, обґрунтування заходів розвитку міст і покращення якості життя населення. Результати дослідження та рекомендації, викладені у дисертаційній роботі, використані управлінням економічного розвитку Херсонської міської ради у звітних документах і з метою покращення якості життя населення Херсонської міськради (довідка № 01-30 / 76-01 від 16.02. 2018 р.).

Результати дисертаційного дослідження використовуються при викладанні навчальних дисциплін «Вступ до фаху», «Економічна та соціальна географія України», «Методи і методики суспільно-географічних досліджень» на факультеті біології, географії і екології Херсонського державного університету (довідка № 05-31 / 135 від 01.02.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею. Наукові положення і висновки, представлені в роботі, сформульовані автором особисто. Використані положення інших авторів мають відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використані ідеї та розробки, які належать автору.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях. Серед них: Міжнародна науково-практична конференція «Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика» (м. Чернівці, 9–11 жовтня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 6 листопада 2014 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (м. Херсон, 8–9 жовтня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича)» (м. Чернівці, 11–13 жовтня 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2016: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 10–11 листопада 2016 р.); IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми країнознавчої науки» (м. Луцьк, 15–16 листопада 2016 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи» (м. Київ, 27–28 квітня 2017 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення» (м. Херсон, 5–6 жовтня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2017: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 19–20 вересня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 30–31 березня 2018 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 24 наукові праці загальним обсягом 9,2 авт. арк. (у т.ч. 7,9 авт. арк. належать особисто автору). Серед них 8 статей у наукових фахових виданнях України загальним обсягом 5,1 авт. арк., 2 статті – у наукових періодичних виданнях інших держав загальним обсягом 0,8 авт. арк. (з них 0,6 авт. арк. – належать автору), 10 публікацій тез доповідей (9 особистих – 1,7 авт. арк.) і 4 публікації в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 256 сторінок, з них 190 сторінок основного тексту (8,0 авт. арк.). Робота містить 11 таблиць, 72 рисунки, у т.ч. 16 картосхем, 8 додатків. Список використаних джерел нараховує 178 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У першому розділі «**Теоретико-методичні основи дослідження урбанізації в контексті якості життя населення**» проаналізовано досвід дослідження урбанізації й розвитку міст в еволюції наукових концепцій та підходів, уточнено суть понять «урбанізація» й «урбанізованість», розроблено методику оцінювання урбанізації з позицій якості життя населення.

Аналіз досвіду осмислення урбанізації і проблем розвитку міст довів, що еволюція досліджень відповідала основним етапам цивілізаційного поступу людства і окресленим у роботі етапам розвитку міст – від давніх античних міст до постіндустріальних метрополісів. В останні десятиріччя урбанізація нарешті почала вивчатися як багатогранний процес, який зумовлює модернізацію суспільства, еволюцію розселення, демографічних процесів, структурні зміни в економіці і, як наслідок, трансформацію способу та умов життєдіяльності людей. Географи тривалий час опікувалися виключно розселенськими питаннями і значно менше – проблемами локалізації, прояву, динаміки процесів зміни умов та способу життя людей у міському середовищі. З початком нового тисячоліття коло проблем, якими займається геоурбаністика, розширилось.

У ході історичного процесу підходи до трактування поняття «урбанізація» змінювалися, при цьому, зважаючи на багатогранність феномену, дефініції надавалися представниками різних наук. Після систематизації багатьох визначень і виділення найбільш істотних рис даного феномену з позицій якості життя населення, під урбанізацією пропонується розуміти *процес підвищення ролі міст у житті суспільства, що супроводжується збільшенням міського населення та його концентрацією в окремих центрах, інтенсифікацією і урізноманітненням освоєння простору, модернізацією способу та умов життя населення, трансформацією соціокультурного середовища і якісних характеристик самого населення.* У свою чергу, результативність урбанізації доцільно оцінювати за допомогою категорії «урбанізованість», якою характеризується *рівень розвитку і поширення міського життя як такого, стану населення і середовища буття людей, досягнуті в результаті урбанізації.*

Дослідження урбанізації та її результатів спирається на принципи, що відображають закономірності територіальної організації суспільства – територіальності, послідовності, комплексності, структурності, ієрархічності, функціональності. Програма оцінювання урбанізації та її результатів в контексті якості життя населення передбачає певний алгоритм дій з 6 етапами робіт, яким відповідають конкретні методи (рис.1).

На *першому етапі* дослідження визначається основна його ідея, мета і завдання, а у зв'язку з цим – головні критерії оцінки урбанізації, формулюються робочі гіпотези.

На *другому етапі* здійснюються поняттєво-термінологічні уточнення, формулюються визначення, які найповніше відображають суспільно-географічний зміст урбаністичного поступу, аналізується досвід оцінювання розвитку міст на різних територіальних рівнях. На *третьому етапі* здійснюється аналіз передумов та особливостей перебігу урбанізації в світі, Україні, презентуються альтернативні підходи до оцінювання рівня урбанізованості регіонів України, аналізується сформованість системи міського розселення у досліджуваному регіоні.

Однією з важливих складових роботи стала «уточнена» оцінка рівня урбанізації регіонів України з урахуванням параметрів міського розселення. Взавши за основу методику Г. А. Гольца, запропоновано так званий альтернативний індекс реальної («справжньої») урбанізованості регіонів України, який обраховується за наступною формулою (1):

$$I_{\text{реал урб}} = \sqrt[4]{x_1 * x_2 * x_3 * x_4}, \quad (1), \text{ де:}$$

x_1 – частка міського населення в населенні регіону;

x_2 – частка міських поселень у загальній кількості поселень;

x_3 – частка населення міст більше 100 тис. у міському населенні;

x_4 – частка міст у загальній кількості міських поселень.

Цей індекс дає змогу істотно уточнити рівні урбанізації регіонів України, беручи до уваги показники, які вказують на те, що сучасна урбанізація склалась не просто на зростанні міського населення, а на основі розвитку міських поселень, в першу чергу – міст і, зокрема, великих міст, їх соціально-культурної сфери, інститутів, форм та умов життєдіяльності. Поглиблюючи оцінювання, цей індекс можна удосконалити далі через введення у розрахунок конкретних *параметрів міського розселення*. Це можна зробити шляхом його множення на коефіцієнт густоти міського розселення (2):

$$I_{\text{урб за розсел}} = K_{\text{ГМР}} * I_{\text{реал урб}} \quad (2)$$

У свою чергу, коефіцієнт густоти міського розселення являє собою середнє геометричне від показників щільності міського населення, густоти міських поселень та густоти міст, відповідним чином нормованих щодо середнього за регіонами значення за кожним із них (3):

$$K_{\text{ГМР}} = \sqrt[3]{K_{\text{ЩМН}} * K_{\text{ГМП}} * K_{\text{ГМ}}} \quad (3)$$

Четвертий етап дослідження зорієнтований на розробку методичних основ оцінювання рівня та особливостей урбанізованості регіону дослідження й охоплює роботи зі збору та систематизації статистичних даних, підготовку і проведення анкетного опитування респондентів – представників поселень різних категорій всіх адміністративних районів. На даному етапі обґрунтовується вибір «маркерів», що характеризують урбанізацію з позицій якості життя населення на конкретних територіях низового рівня (демографічні характеристики, рівень благоустрою життя, спосіб та умови життя), методи їх формального представлення і зведення. Один з найважливіших критеріїв урбанізованості життя – структура зайнятості населення – не аналізувалася через відсутність необхідних статистичних даних на районному рівні. Водночас, питання про характер зайнятості було включено в анкетне опитування.

Цим етапом охоплено камеральні і польові роботи, що включають систематизацію статистичних даних на районному рівні, розробку анкет, підготовку і проведення опитування респондентів щодо оцінки ними рівня урбанізованості середовища, власного способу та умов життя у тому чи іншому поселенні.

На *п'ятому етапі* здійснюється покомпонентна та інтегральна оцінка урбанізованості регіону у розрізі адміністративних районів і двох міст. Вона включає аналіз особливостей урбанізованості за критеріями якості життя, їх послідовне зведення в єдиний інтегральний показник, типізацію територій за особливостями і рівнем їх урбанізованості. Емпірика інтегральної оцінки урбанізації з позицій якості життя населення спирається, у т.ч., і на результати анкетного опитування.

Інтегральний індекс урбанізованості включає шість простих і комплексних складових, нормованих від 0 до 1 і агрегованих у середнє арифметичне:

$$I_{\text{інт урб}} = (I_1 + I_2 + I_3 + I_4 + I_5 + I_6) / 6 \quad (4), \text{ де:}$$

I_1 – індекс частки міського населення;

I_2 – зміна індексу частки міського населення за період 1989-2015 рр.;

I_3 – зміна індексу щільності міського населення за період 1989-2015 рр.;

I_4 – індекс частки міського житлового фонду;

I_5 – середньозважений індекс частки міського населення, що мешкає на обладнаній зручностями площі;

I_6 – індекс урбанізованості життя за оцінкою респондентів.

Розрахований в такий спосіб інтегральний індекс і наступний багатомірний кластерний аналіз (у просторі 6 зазначених характеристик) є підставою для типізації територій за рівнем та особливостями урбанізації з позицій якості життя населення.

На *останньому (шостому) етапі*, відповідно до проведеної типізації та аналізу негативних та позитивних проявів урбанізації у регіоні дослідження, визначаються стратегічні пріоритети його міського розвитку. Формулювання останніх відбувається з урахуванням нових і вже апробованих в різних країнах підходів і концепцій, актуальних позицій покращення якості життя населення регіону.

Другий розділ **«Передумови та особливості урбанізації в світі, Україні і Херсонській області»** присвячений аналізу еволюції, основних рис і тенденцій процесу урбанізації в світі та Україні, здійсненню апробації різних підходів до оцінки рівня урбанізації регіонів України і характеристиці історико-географічних особливостей розвитку міських поселень Херсонської області.

Аналіз еволюції світової урбанізації показав, що найвищі щаблі за рівнем урбанізації посідають країни Північної Америки, окремі країни Латинської Америки та Карибського басейну, а також країни Європи. Натомість в Африці та Азії досі переважає сільське населення. Однак, такий розподіл є досить усередненим та поверхневим, зважаючи на специфіку урбанізаційних процесів в межах цих територій.

В Україні бурхливий розвиток міст пов'язується з індустріалізацією народного господарства, яка почалася з кінця 1920-х рр. і продовжувалася після Другої світової війни. Регіони України, за рядом об'єктивних причин, неоднаково і неодноразово «включалися» у модернізаційні процеси, що призвело до істотної їх диференціації і появи різних моделей урбанізації.

У ході дослідження вказується на характерні риси сучасної урбанізації в Україні, зокрема на її багатоманітність (міські населені пункти України диференційовані за розміром, рівнем розвитку, ступенем сформованості міського середовища), збільшення міського населення на фоні загальнодержавної депопуляції, неоднорідність регіональних систем розселення, значний розрив між кількісними та якісними аспектами урбанізації. Індекс реальної урбанізації регіонів України показав певні зміни традиційної картини в бік зменшення її рівня в окремих регіонах, але не в загальній тенденції «високоурбанізований схід і слабоурбанізований захід» (Рис.2).

Територія теперішньої Херсонської області, починаючи з кінця XVIII ст., мала значний потенціал для розвитку міст. Особливо помітним був вплив природних умов, які сприяли формуванню мережі міських поселень, міжпоселенських зв'язків, облаштуванню «міського простору», зростанню привабливості поселень для переселенців з інших регіонів і країн, зростанню добробуту населення, господарській спеціалізації тощо. Урбаністичний «екватор» Херсонщина перетнула пізніше ніж Україна. Період кінця XX – початку XXI ст. характеризувався суттєвим уповільненням зростання міського населення регіону. Це стало наслідком процесу механічної і природної депопуляції, уповільнення промислового розвитку і вичерпання демографічного ресурсу сільської місцевості.

У третьому розділі дисертації **«Територіальні особливості урбанізованості в контексті якості життя населення Херсонської області»** розглянуто особливості міського розселення і територіальні особливості його динаміки у регіоні, демографічні тенденції розвитку міського і сільського населення, в якості маркерів урбанізації схарактеризовані благоустрій і житлові умови населення. Здійснено порівняльно-географічний аналіз особливостей формування міських умов та способу життя населення на основі відповідей респондентів та подальшої типізації адміністративних районів і міст Херсонської області за особливостями їх урбанізованості.

Аналіз особливостей міського розселення Херсонської області дозволив виявити значну його просторову диференціацію. Регіон характеризується розрідженою поселенською мережею, наявністю лише 9 міст у структурі поселень та відсутністю середніх за людністю міст. Чітко виділяються два основних ядра урбанізації – Херсонська агломерація і сузір'я малих міст на базі Каховського гідротехнічного вузла на південному заході і в центрі області.

Відсоток, який має Херсонщина по міському населенню, забезпечується в основному двома найбільшими містами області – Херсоном і Новою Каховкою. Демографічні процеси підпорядковані загальним тенденціям модернізації суспільного життя, які привносить з собою урбанізація. Але у Херсонській області тенденції досить неоднозначні і не підтверджують, наприклад, гіпотези про відносну «старість» сільського населення (у порівнянні з міським). Проведена за допомогою кластерного аналізу типізація районів за особливостями статево-вікової структури дозволила констатувати наявність більш і менш збалансованих за віком і статтю адміністративних районів і міст. Встановлено, що більш урбанізовані райони області не є молодшими чи збалансованішими за статтю. Навпаки – їх населення в середньому на один-два роки старше, ніж у сільських районах, при вкрай негармонійній його статевій структурі (зокрема, у Херсоні і Новій Каховці).

Для комплексної оцінки рівня «побутової» урбанізованості (цей термін запроваджений у географічні дослідження російською дослідницею Т.Г. Нефьодовою) або рівня благоустрою міського житлового фонду був використаний інтегральний показник, який характеризує середньозважену частку міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній комплексом побутових зручностей і являє собою середнє геометричне п'яти «часток»: частки міського населення, що мешкає на обладнаній водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, опаленням і газом міській житловій площі (Рис.3). Розрахований рівень «побутової» урбанізації, пов'язаний із оснащенням житла містян «міською» інфраструктурою, доволі суттєво корегує параметри офіційного (за часткою міського населення) рівня урбанізації адміністративних районів і міст Херсонської області в бік істотного зменшення.

Проведене анкетування респондентів дало підстави отримати уявлення про сильні та слабкі сторони в урбанізаційному розвитку Херсонщини за компонентами оцінки самим населенням домінуючого способу та умов їх життя, транспортного сполучення їх поселення з іншими, характеру зайнятості, рівня благоустрою, екологічної ситуації і наявності так званих зовнішніх «атрибутів» міст. За сукупністю результатів відповідей респондентів на спеціальні питання анкети, найбільш урбанізованими виявилися Херсон, Нова Каховка, Цюрупинський (Олешківський), Каланчацький і Генічеський райони, найменш урбанізованими – Великоолександрівській, Бериславській, Іванівській, Новотроїцький райони (рис.4).

У роботі розкрито міграційні наміри населення області як підставу для оцінки перспектив подальшого перебігу урбанізації. Відзначимо, що основний напрямок можливого переїзду, який обирали респонденти, був вищий за рангом тип поселення.

Головним результатом роботи став компонентний аналіз та інтегральна оцінка рівня та особливостей урбанізованості життя населення в адміністративних районах та двох містах області з урахуванням як статистичних даних, так і даних анкетного опитування. Для оцінки рівня урбанізованості територій було розраховано інтегральний індекс урбанізованості (4), а наступний кластерний аналіз дозволив здійснити типологічне їх групування з виділенням чотирьох основних типів районів та окремих підтипів в межах двох із них (рис.5).

Тип 1. Райони з високою оцінкою рівня урбанізованості (міста Херсон та Нова Каховка). Специфіка даного типу – значна концентрація міського населення і відповідна «відірваність» багатьох інших показників урбанізації від решти адміністративних територій регіону. Порівняння із середньообласними значеннями показує найвищу частку міського населення, частку міського житлового фонду у загальному житловому фонді та середньозважену частку міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями, що є цілком зрозумілим зважаючи на те, що обидва міста є ядрами урбанізації Херсонської області, а отже тут наявні всі ознаки міського комфорту. Так само оцінюють ці міста їх представники.

Тип 2. Райони із середньою оцінкою рівня урбанізованості (Генічеський, Каланчацький, Каховський, Олешківський, Верхньорогачицький, Високопільський, Чаплинський і Скадовський райони). Тип включає два підтипи, які дещо відрізняються в оцінці рівня їх урбанізованості. Відносно високі складові індекси має підтип 2.2 (Генічеський, Каланчацький, Каховський, Олешківський райони).

МЕТОДИЧНІ ЗАСОБИ	ЗМІСТ ЕТАПІВ			
	<i>Порівняльно-хронологічний аналіз літературних джерел, системний метод</i>	ЕТАП I. ФОРМУЛЮВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ		
		Визначення мети, цілей та завдань	Планування досліджень	Визначення критеріїв оцінки урбанізації. Висування робочих гіпотез
	<i>Понятійний аналіз, ретроспективний метод, аргументація</i>	ЕТАП II. ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ УТОЧНЕННЯ І НАУКОВИЙ ДИСКУРС З ПРОБЛЕМ ОЦІНЮВАННЯ УРБАНІЗАЦІЇ		
		Аналіз і систематизація підходів до розкриття комплексних дефініцій «урбанізація», «урбанізованість»		Аналіз досвіду інтегральних оцінок урбанізації та урбанізованості країн і регіонів
	<i>Історико-географічний метод, математико-статистичний метод</i>	ЕТАП III. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕБІГУ УРБАНІЗАЦІЇ В СВІТІ, УКРАЇНІ ТА РЕГІОНІ ДОСЛІДЖЕННЯ		
		Аналіз еволюції урбанізації у світі і країні (основні риси і тренди)	Нові підходи до оцінювання урбанізованості території (апробація на рівні регіонів України)	Аналіз історико-географічних особливостей урбанізації регіону дослідження
	<i>Експедиційний метод, аналіз і синтез, соціологічний метод</i>	ЕТАП IV. РОЗРОБКА ІНСТРУМЕНТАРІЮ ТА ЗБІР ДАНИХ ДЛЯ ОЦІНКИ УРБАНІЗОВАНОСТІ НА РАЙОННОМУ РІВНІ		
		Визначення «маркерів» урбанізації на районному рівні	Збір офіційних статистичних даних та їх опрацювання	Розробка анкет та проведення соціологічного опитування
	<i>Кореляційний аналіз, аналіз динамічних рядів, кластерний аналіз, індексний, ранговий методи, метод типізації, картографічне моделювання</i>	ЕТАП V. ПОКОМПОНЕНТНА ТА ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА УРБАНІЗОВАНОСТІ РЕГІОНУ В РОЗРІЗІ ЙОГО АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ У КОНТЕКСТІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ		
Демографічні «супроводжуючі» процеси урбанізації		Математико-статистичний аналіз даних за компонентами розселення, благоустрою і суб'єктивної думки респондентів про рівень урбанізованості середовища життя	Інтегральна оцінка урбанізованості регіону. Виділення і характеристика типів адміністративних територій за рівнем та особливостями урбанізації та її наслідків	
ЕТАП VI. ФОРМУЛЮВАННЯ НАПРЯМІВ ПОКРАЩЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ ДОСЛІДЖЕННЯ З УРАХУВАННЯМ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ УРБАНІЗАЦІЇ ТА У СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ МІСЬКОГО РОЗВИТКУ				

Рис. 1. Основні етапи суспільно-географічного дослідження урбанізації та її результатів з позицій якості життя населення регіону

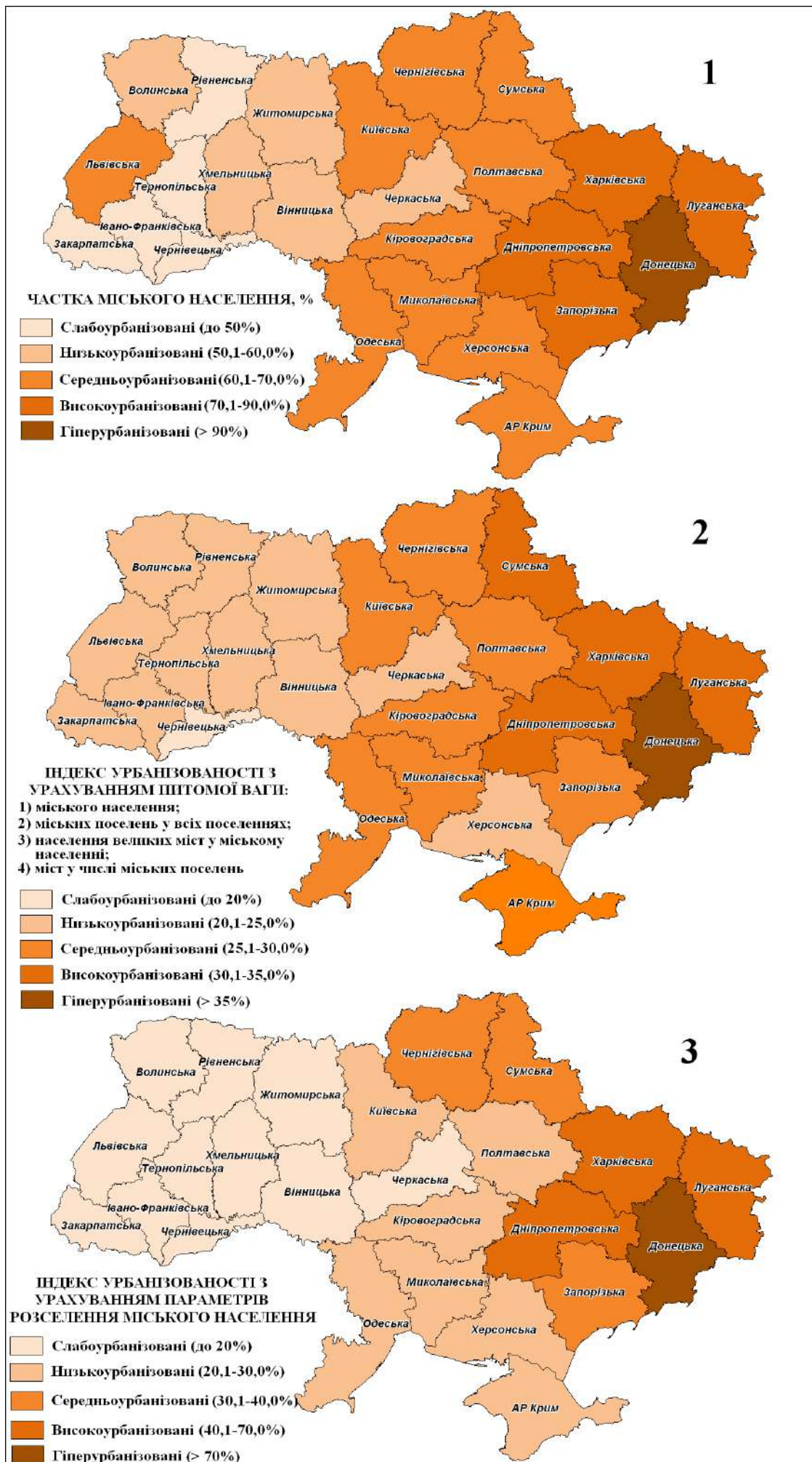

Рис. 2. Урбанізованість регіонів України за різними оцінками, 2014 р.

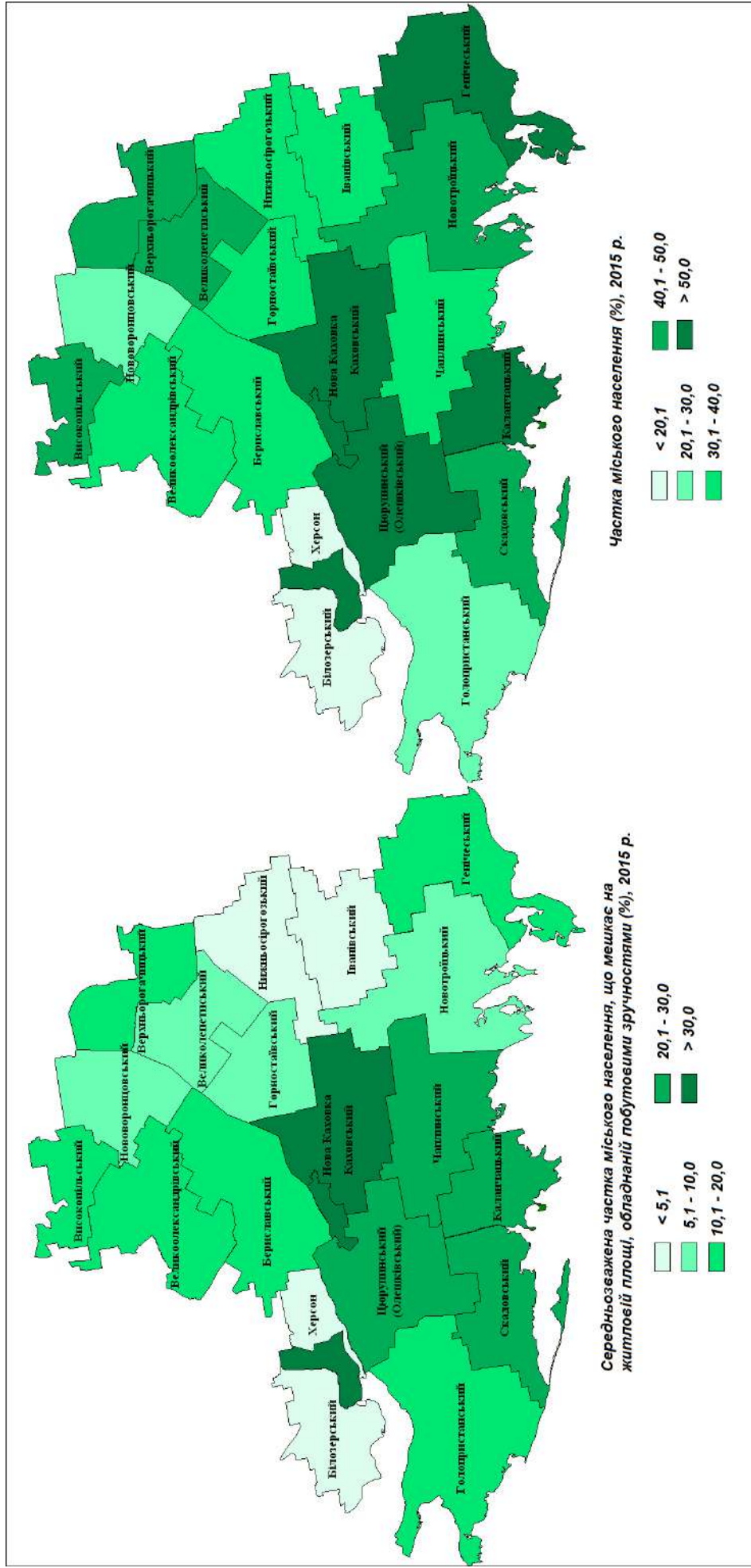

Рис. 3. Рівень «побутової» урбанізованості у порівнянні з часткою міського населення адміністративних районів і двох найбільших міст Херсонської області, 2015 р.
(укладено за даними Головного управління статистики у Херсонській області)

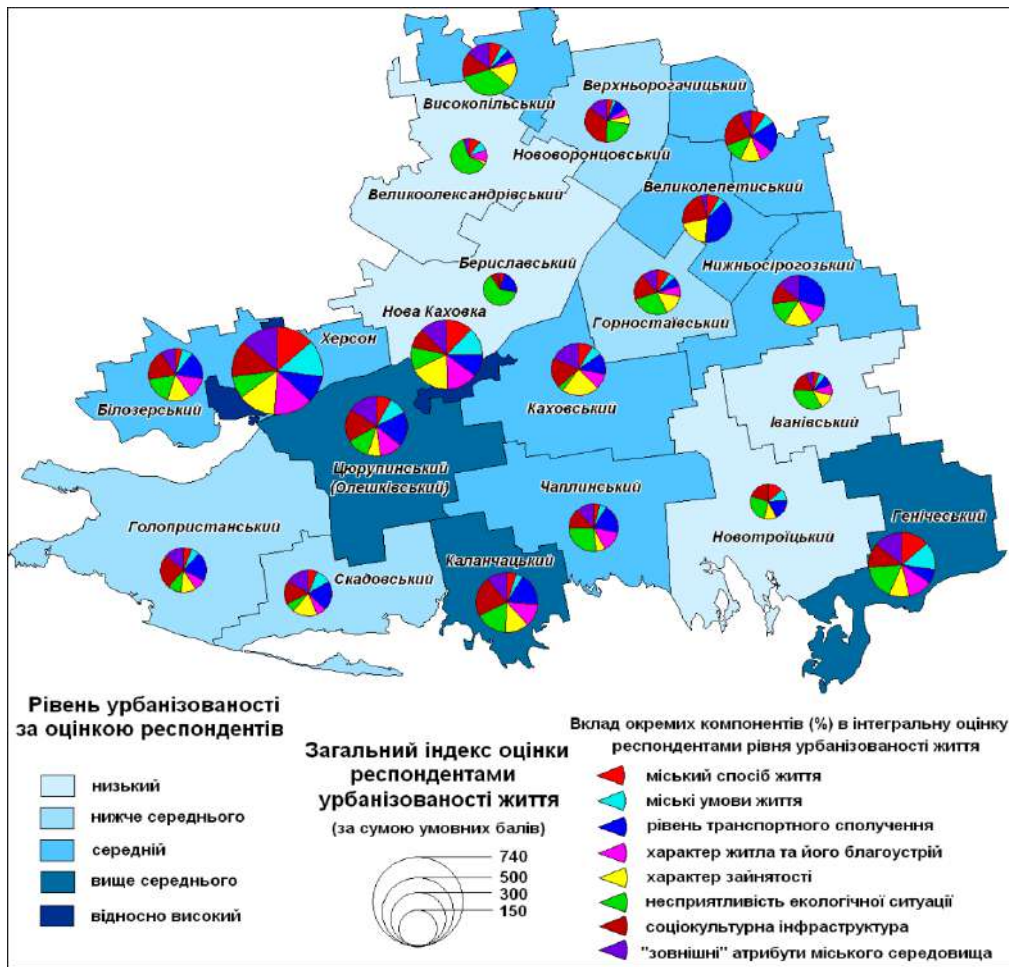

Рис. 4. Інтегральна оцінка респондентами рівня урбанізованості життя населення (укладено за результатами проведеного автором анкетного опитування)

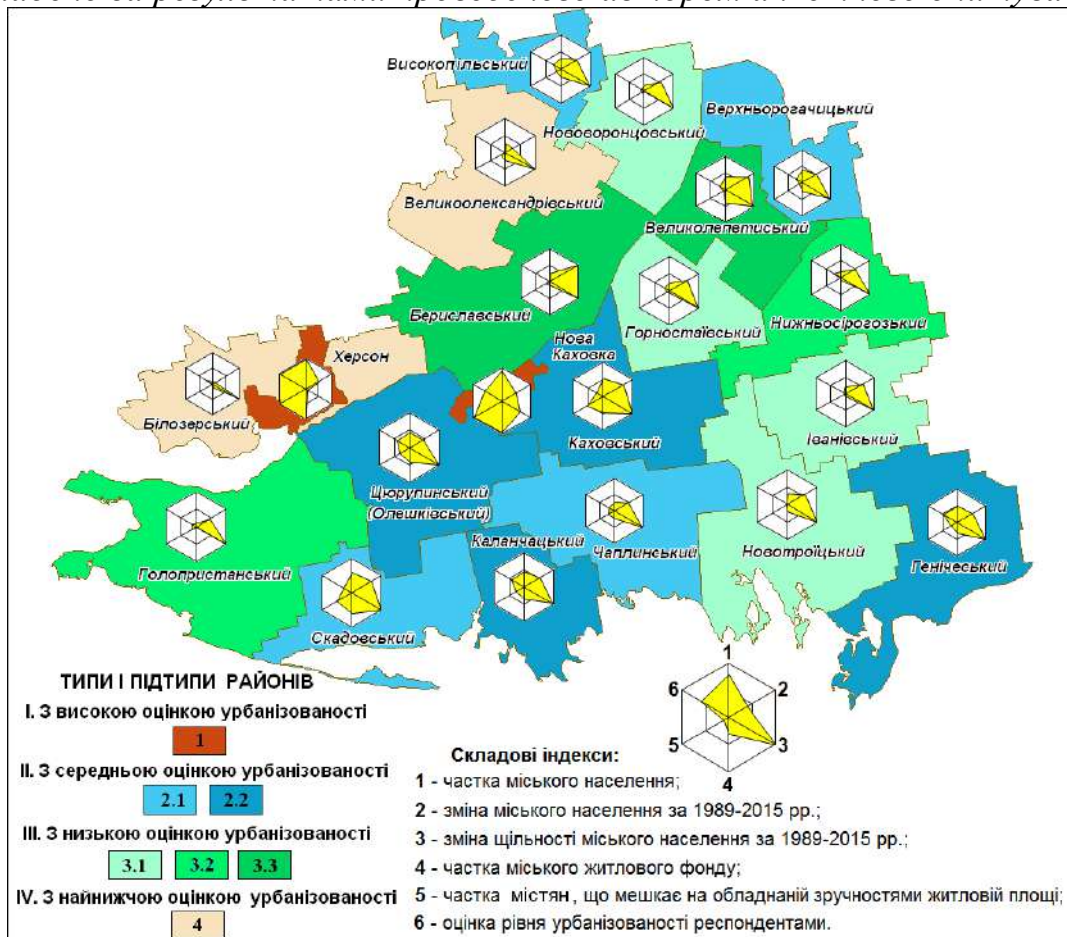

Рис. 5. Типи районів Херсонської області за рівнем та особливостями урбанізованості життя населення

Ці території характеризуються порівняно розвиненою структурою міських поселень: у складі поселень районів 3 міста і 7 селищ міського типу. Порівняно вищими за середній рівень є складові індекси (частка міського населення, частка міського житлового фонду у загальному житловому фонді району, середньозважена частка міського населення, що мешкає на площі, обладнаній зручностями). Відносно високими є й оцінки рівня урбанізованості середовища життя респондентами. Перевага районів, які увійшли до даного підтипу – в їх географічному положенні, завдяки чому наявні різні варіанти місць докладання праці, що зумовлює їх соціально-економічну атрактивність. *Підтип 2.1* (Верхньорогачицький, Високопільський, Чаплинський і Скадовський райони) має нижчі за попередній підтип складові індекси, але посідає не останню позицію. Ознакою умовно середнього положення цього підтипу є, насамперед, відносно високі значення індексів динаміки міського населення та його щільності з 1989 р., що свідчить про повільні втрати у чисельності містян, а також середній рівень їх урбанізованості за оцінкою респондентів.

Тип 3. Райони з низькою оцінкою рівня урбанізованості (Горностаївський, Іванівський, Нововоронцовський, Новотроїцький, Голопристанський, Нижньосірогозький, Бериславський і Великолепетиський райони). Райони *підтипу 3.1* (Горностаївський, Іванівський, Нововоронцовський, Новотроїцький) відрізняються найнижчим середньозваженим індексом частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями та загальним індексом урбанізації за оцінкою респондентів. Специфікою *підтипу 3.2* (Голопристанський та Нижньосірогозький райони) є наднизькі значення показників «Індекс частки міського житлового фонду у загальному житловому фонді району» та «Середньозважений індекс частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями», що віддзеркалює розрідженість міської мережі, а саме наявність у Голопристанському районі одного міста, а у Нижньосірогозькому – одного селища міського типу. *Підтип 3.3* представлений Бериславським і Великолепетиським районами-сусідами, які відзначаються досить низькими значеннями середньозваженого індексу частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями та загального індексу урбанізації за оцінкою респондентів.

Тип 4. Райони з найнижчою оцінкою рівня урбанізованості (Білозерський та Великоолександрівський райони). Важливою особливістю цього типу є розташування Білозерського району, який майже повністю оточує обласний центр і тим самим «формує» приміську зону. Через це, оцінка респондентами рівня урбанізованості тут не є найменшою. Відзнакою є серйозні негативні зміни у частці міського населення з 1989 р. Щодо Великоолександрівського району, то за кількісними значеннями індексів тут ситуація краща ніж у Білозерському районі, проте самі мешканці вкрай низько оцінюють рівень урбанізованості цієї території.

У четвертому розділі дисертації «**Моніторинг урбанізації в контексті якості життя населення і стратегічні пріоритети міського розвитку**» охарактеризовані сучасні урбаністичні виклики й існуючі можливості у світлі актуальних концепцій міського розвитку, сформульовані пріоритетні напрями поліпшення якості життя населення Херсонської області з урахуванням висновків про особливості її урбанізованості.

Вимоги до змісту урбаністичного розвитку значно ускладнилися у зв'язку з інтенсивним проявом як позитивних, так і негативних наслідків урбанізації та їх специфічністю у різних країнах і регіонах. Суспільно-географічні особливості мають свій вплив і на становлення урбаністичних традицій розвитку Херсонської області – традицій, які пов'язані із створенням комфортного середовища життя людей в регіоні аграрно-рекреаційного і природоохоронного спрямування життєдіяльності, із своїми складностями у водокористуванні, транспортній забезпеченості тощо.

З метою збалансування економічних, соціальних, екологічних, соціокультурних урбаністичних тенденцій у Херсонській області доцільним є ряд адміністративних та соціально-економічних заходів. Перші зорієнтовані на спрямування діяльності на реалізацію існуючих нормативно-правових актів щодо зонування і розселення (генеральні плани міст, Схема територіального планування Херсонської області) і узгодження соціально-економічного і просторового планування, другі – на покращення якості життя населення через розвиток і модернізацію побуту та інфраструктури, особливо у малих міських поселеннях, сприяння субурбанізації, розвитку рекреаційної і природоохоронної діяльності тощо. Стратегічні напрями і першочергові заходи покращення якості життя населення Херсонської області можуть формуватися відповідно до запропонованої у роботі типізації адміністративних територій за рівнем та особливостями урбанізованості. У зв'язку з цим:

- Для територій, що відносяться до I типу найважливішими заходами визначені: підвищення житлового благоустрою; джентрифікація – оновлення і реконструкція територій старих виробничих зон; покращення стану транспортного сполучення міст як головних транспортних вузлів регіону; вирішення проблеми утилізації відходів; зменшення транспортних і виробничих шкідливих викидів, озеленення міст.
- Для територій, що відносяться до II типу, актуальним є: підвищення рівня побутової облаштованості житла; розвиток сфери послуг і диверсифікація зайнятості населення, у т.ч. зменшення сезонності праці за рахунок створення нових робочих місць; раціоналізація природокористування, зокрема у приморських районах і навколо природоохоронних територій; поліпшення екологічного стану та пошук нових джерел водопостачання; розвиток туризму та рекреації.
- Для територій, що відносяться до III типу, найважливішим залишається зупинення процесу депопуляції населення; налагодження транспортного сполучення з іншими поселеннями; зростання міського житлового фонду; підвищення рівня побутової облаштованості житла; диференціація зайнятості і створення нових робочих місць; насичення простору соціально-культурними об'єктами.
- Для територій, що відносяться до IV типу, актуальним є: зупинення процесу депопуляції населення; зростання міського житлового фонду; підвищення рівня побутової облаштованості житла; зменшення безробіття і урізноманітнення зайнятості через створення нових робочих місць; розвиток території у напрямку житлової забудови, рекреаційного освоєння, розміщення об'єктів альтернативної енергетики; налагодження надійного водопостачання.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вирішено важливе наукове завдання: розроблено методику оцінювання урбанізації та її результатів з позицій якості життя населення регіону, що дозволило виявити й охарактеризувати передумови і специфіку перебігу процесу, просторово-часові особливості урбанізованості та обґрунтувати пріоритетні напрями міського розвитку і покращення якості життя населення у Херсонській області. Сформульовано наступні висновки:

1. Визначено, що еволюція досліджень урбанізації, її соціальних та інших результатів відповідала основним етапам цивілізаційного поступу суспільства. Найбільшу кількість містобудівних моделей і теорій світу подарувала індустріальна епоха ХІХ–ХХ ст.; в кінці ХІХ ст., за участі соціологів, урбанізація набула тлумачення як процес, що охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства.

Встановлено, що активне опрацювання соціально-географічних аспектів урбанізації почалося у ХХ ст. і відбувалось в рамках зарубіжних теорій. Останні, в періоди свого найактивнішого впровадження, відповідали знаковим проблемам еволюції міст, дослідження закономірностей просторової організації міського розселення та економіки, запровадження нових методів, зокрема ГІС-технологій, загострення соціальних та екологічних проблем.

2. У дослідженні запропоновано розширене поняття урбанізації, під якою слід розуміти *процес підвищення ролі міст у житті суспільства, що супроводжується збільшенням міського населення та його концентрацією в окремих центрах, інтенсифікацією і урізноманітненням освоєння простору, модернізацією способу та умов життя населення, трансформацією соціокультурного середовища і якісних характеристик самого населення*. Підкреслено, що результативність урбанізації доцільно оцінювати за допомогою категорії «урбанізованість», якою характеризується *рівень розвитку і поширення міського життя як такого, стану населення і середовища буття людей, досягнуті в результаті урбанізації*.

Доцільність оцінювання ступеня урбанізованості з позицій якості життя населення зумовлена потребою більш глибокої оцінки рівня проникнення міських умов і способу життя у суспільство і пошуку для цього необхідних критеріїв.

3. Укладено алгоритм оцінювання рівня та особливостей урбанізованості регіону з позицій якості життя населення, який включає шість етапів. Розроблена методика спирається на такі положення:

- разом з традиційними «маркерами» урбанізації (частка міського населення, її динаміка, параметри міського розселення), доцільно використовувати інші критерії: характер зайнятості, рівень житлового благоустрою (оснащеність «побутовими зручностями»), а також спиратися на думку населення з приводу оцінки ним урбанізованості чи руральності життя;
- відмінності між містом і селом можуть відобразитися на демографічних тенденціях, їх аналіз є підставою для додаткових висновків про урбанізованість чи руральність регіону;
- використання методу анкетування населення дає можливість врахувати суб'єктивну думку респондентів про наявність ознак міського життя і формалізувати відповіді респондентів;

- агрегування відібраних статистичних показників і результатів опитування населення в один інтегральний показник урбанізованості дозволяє не тільки ранжувати адміністративні утворення регіону за рівнем урбанізованості життя, але і провести наступну їх типізацію і охарактеризувати специфіку кожного з типів.

4. Еволюція урбанізації зумовила нові риси й тенденції у розвитку міст та їх значення у процесах глобалізації економіки, значну територіальну диференціацію у рівнях та характері урбаністичного поступу в світі. Характерними рисами урбанізації в Україні є значне її прискорення за часів радянської індустріалізації з неоднотимним включенням окремих регіонів у процеси модернізації економіки і життя суспільства. Херсонську область віднесено до регіонів з середнім за часом урбанізаційним переходом (до 1970 р., хоча урбаністичний «екватор» вона пройшла пізніше ніж Україна), де поєдналися індустріальна, аграрна та санаторно-курортна моделі розвитку, з низькою інтенсивністю урбанізації у період з 1991 р.

У роботі апробовано різні підходи до аналізу рівня урбанізованості регіонів України: 1) із залученням у розрахунок, крім частки містян, частки міських поселень серед всіх поселень, населення великих міст у міському населенні, частки міст у загальній кількості міських поселень, результатом чого стало зменшення рівня урбанізованості окремих регіонів із збереженням загальної тенденції його зростання із заходу на схід; 2) із введенням поправки на характер розташування поселень, що визначило падіння чи стрибок за урбанізованістю тих регіонів, особливості розміщення міського населення в яких відрізнялися від середніх по Україні.

5. Аналіз історико-географічних передумов та особливостей урбанізації в Херсонській області дав змогу визначити:

- на перших етапах освоєння регіону формування міських поселень було пов'язане із природно-географічними чинниками (розташування області у нижній течії р. Дніпро, приморське положення, сприятливі орографічні і ґрунтово-кліматичні умови), згодом стали набувати свого значення й економічні фактори;
- у 1959 р. рівень урбанізації Херсонської області був вищим за середньоукраїнський, а на сьогоднішній день він є значно меншим від нього;
- у 1960-х-1990-х рр. частка міського населення периферійних районів області поступово підтягнулась до рівня районів основного розташування міських поселень, що зменшило контраст між північно-західною та південною частинами області;
- кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується уповільненням зростання міського населення, що є наслідком процесу депопуляції, уповільнення промислового розвитку і вичерпання демографічного ресурсу сільської місцевості.

6. Визначено значну просторову диференціацію міського розселення в межах розрідженої поселенської мережі Херсонської області. Існування лише двох ядер – Херсона і Нової Каховки – формує гіпертрофовану картину. При цьому в обласному центрі проживає більше населення, ніж у інших восьми містах регіону разом взятих.

Підтверджено, що Херсонська область є типовим слабоурбанізованим регіоном за щільністю міського населення і міських поселень. Незавершеність урбанізації

регіону знаходить відображення у випадінні ланки середніх міст з системи поселень. Розташування більшості малих міських поселень вище кривої Ципфа свідчить про очікуване скорочення їхньої людності.

7. Аналіз відмінностей у показниках відтворення, руху і структури міського і сільського населення Херсонської області засвідчив, що у регіоні не повторюються тенденції, притаманні багатьом іншим регіонам України. При вкрай негармонійній статевій структурі, виразнішим стає жіноче обличчя «міської старості». При існуючих відмінностях в динаміці окремих демографічних показників міського і сільського населення, значна кількість їх зближується у значеннях, що є ознакою слабоурбанізованих регіонів. Встановлено істотний кореляційний зв'язок між динамікою частки містян і зростанням щільності населення, збільшенням народжуваності і падінням смертності населення, зростанням сумарного коефіцієнту народжуваності, демографічного навантаження, шлюбності. Щодо просторових взаємозв'язків: частка міського населення помірно корелює із показниками смертності населення і міграційним сальдо, доволі сильно – зі збалансованістю статеві-вікової структури населення.

8. Визначено, що соціальний зміст урбанізації полягає в особливих «міських» умовах, які можуть бути певним чином «марковані». Аналіз поширення ознак «міського» комфорту виявив переважання напівсільського способу та умов життя значної кількості містян. Рівень урбанізації за критерієм побутового благоустрою складає приблизно 44% і він тим нижчий, чим меншим є середній розмір міських поселень у конкретному районі і чим периферійнішим він є. За оснащеністю міськими комунікаціями Херсонська область відстає від багатьох регіонів України і ці параметри також знижують рівень її урбанізованості в середньому на 17,6 %.

9. Проведене анкетування респондентів – жителів всіх адміністративних районів і двох міст області – дало підстави визначити, що за сукупністю виділених в анкетах ознак урбанізованості життя найбільш високий її рівень відзначений мешканцями Херсону, Нової Каховки, Олешківського, Каланчацького і Генічеського районів, найнижчий – респондентами з Великоолександрівського, Бериславського, Іванівського, Новотроїцького районів. В окремих районах офіційний рівень урбанізації та оцінка урбанізованості поселень респондентами не збігаються.

Аналіз міграційних намірів населення області показав, що основний напрямок можливого переїзду, який обирали респонденти, являв собою вищий за рангом тип поселення. Мешканці північних районів виявились найбільш активними та різноспрямованими у питанні своєї мобільності.

10. Інтегральний індекс урбанізованості, розрахований на основі низки статистичних показників, окремих складових індексів, що включають і результати анкетування, виявився або таким самим, або нижчим від наявної частки міського населення, але Верхньорогачицький, Великоолександрівський, Голопристанський, Нижньосірогозький та Бериславський райони «піднялися» в оцінці. Кластерний аналіз дозволив здійснити типізацію адміністративних районів і двох міст області за особливостями їх урбанізованості. Виділені типи є основою для уточнення напрямів регіональної соціально-економічної політики з метою покращення якості життя населення:

- для територій I типу (райони з високою оцінкою рівня урбанізованості) пріоритетними напрямками слід вважати джентрифікацію, вирішення проблеми утилізації відходів, зменшення транспортних і виробничих викидів, озеленення міст;
- для територій II типу (райони з середньою оцінкою рівня урбанізованості), актуальним є: розвиток сфери послуг і диверсифікація зайнятості, раціоналізація природокористування, зокрема у приморських районах і природоохоронних зонах, поліпшення екологічного стану та пошук нових джерел водопостачання; розвиток туризму та рекреації;
- для територій III типу (райони з низькою оцінкою рівня урбанізованості), найважливішим залишається зупинення процесу депопуляції населення, зростання міського житлового фонду; диференціація зайнятості і створення нових робочих місць; розвиток інфраструктури соціокультурної сфери.
- для територій IV типу, актуальним є: зупинення процесу депопуляції населення; зростання міського житлового фонду; підвищення рівня побутової облаштованості житла; зменшення безробіття і урізноманітнення зайнятості; рекреаційне освоєння, розміщення об'єктів альтернативної енергетики; налагодження надійного водопостачання.

Сучасні міські умови формуються не тільки і не стільки індустріальним освоєнням, скільки розвитком сфери послуг і оздоровлення, екологічними та інноваційними проектами, які сприяють виникненню і розвитку відтворювальних процесів, здатних вплинути на покращення якості життя населення, особливо у слабоурбанізованих регіонах. Переваги Херсонської області, яка володіє унікальними рекреаційними, природоохоронними ресурсами, мають бути враховані в стратегіях розвитку регіону як такі, що сприяють збалансованій його урбанізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Омельченко Н.В. Соціальний аспект феномену урбанізації / Н.В. Омельченко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – Луцьк: СХУ ім. Лесі Українки, 2014. – №11 (288). – С. 85–88 (0,4 авт.арк.).
2. Гукалова І.В. Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук / І.В. Гукалова, Н.В. Омельченко // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. Том 20, Вип. 2(25). – 2015. – С. 96–109 (0,8 авт.арк., з них 0,4 авт.арк. належать автору: охарактеризовано відмінності у розумінні категорії «урбанізація» з позицій філософії, економіки, соціології, демографії і географії).
3. Омельченко Н. Соціально-географічна урбаністика: досвід та історіографія / Н. Омельченко // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, – 2015. – Вип. 19(2). – С. 157–164 (0,9 авт.арк.).
4. Gukalova I. Measuring the urbanization in Ukrainian regions: current approaches / I. Gukalova, N. Omelchenko // Часопис соціально-економічної географії – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна – 2016. – Вип. 20 (1). – С. 22–28 (0,6 авт.арк., з них 0,3 авт.арк. належать автору: систематизовано сучасні методики оцінки рівня урбанізації регіонів).

5. Омельченко Н. В. Еволюція урбанізації в світі та Україні: загальні тренди і регіональні особливості / Н. В. Омельченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2016. – Вип. 28, №1-2. – Вінниця, 2016. – С. 168–176 (0,7 авт.арк.).

6. Омельченко Н. В. Просторово-часовий розподіл міських поселень Херсонської області за правилом «ранг-розмір» / Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2016. – №5. – С. 48–53 (0,5 авт.арк.).

7. Гукалова І. В. Благоустрій побуту як ознака урбанізованості регіону (на прикладі Херсонської області) / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2017. – №6. – С. 43–51 (0,6 авт.арк., з них 0,3 авт.арк. належать автору: охарактеризовано «побутові» маркери урбанізації).

8. Гукалова І. В. Трансформація научних взглядов на феномен урбанизации / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Естественные и математические науки в современном мире – Новосибирск: изд. «СибАК», 2015. – №3 (27). – С.90–97 (0,4 авт.арк., з них 0,2 авт.арк. належать автору: проаналізовано еволюцію наукових поглядів на процес урбанізації та його наслідки).

9. Омельченко Н. В. Урбанизация в социально-географическом измерении: акценты исследования / Н. В. Омельченко // Магілєўскі мерыдыян. Том 15. – Магілєў, 2015. – Вып.1–3 (28–30). – С. 113–116 (0,4 авт.арк.).

10. Омельченко Н. В. Типізація адміністративних районів Херсонської області за рівнем та особливостями їх урбанізованості: оцінка результатів / Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2017. – №7. – С. 69–75 (0,5 авт.арк.).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Омельченко Н. В. Урбанізація у соціально-географічному вимірі: постановка питання / Н. В. Омельченко // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика: Матер. міжн. наук.-практ. конф., 9–11 жовтня 2014 р., м. Чернівці. – Чернівці: Видавничий дім «Родовід», 2014. – С. 168–169 (0,2 авт.арк.).

12. Омельченко Н. В. Вплив урбанізації на спосіб та умови життя населення / Н. В. Омельченко // Регіон-2014: Міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку: Матер. наук.-практ. конф., 6 листопада 2014 р., м. Харків. – Харків: РВВ Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2014. – С. 257–260 (0,2 авт.арк.).

13. Омельченко Н. В. Особливості просторової еволюції урбанізації в Україні та світі / Н. В. Омельченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення / VI Міжн. наук.-практ. конф. – Херсон, 2015. – С. 305–310 (0,3 авт.арк.).

14. Омельченко Н. В. Підходи щодо оцінювання рівня урбанізації регіонів / Н. В. Омельченко // Від географії до географічного українознавства: еволюція освітньо-наукових ідей та пошуків (до 140-річчя започаткування географії у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича): Матеріали Міжнар. Наук.конф. (11-13 жовтня 2016 р.) – Чернівці: Чернів.нац.ун-т, 2016. – С. 115–117 (0,1 авт.арк.).

15. Омельченко Н. В. Зайнятість населення як атрибут урбанізації // Регіон – 2016: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Харків, 10–11 листопада 2016 р.). – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 244–247 (0,2 авт.арк.).

16. Омельченко Н. В. Міський спосіб життя в числі фундаментальних ознак урбанізації / Н. В. Омельченко // IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні

проблеми країнознавчої науки». – 2016. – Луцьк, 15–16 листопада. Режим доступу: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/06> (0,3 авт.арк.).

17. Омельченко Н. В. Міське розселення слабоурбанізованого регіону (на прикладі Херсонської області) / Н. В. Омельченко // Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 квітня 2017 р.). – К.: КНЕУ, 2017. – С. 138–143 (0,2 авт.арк.).

18. Гукалова І. В. Досвід оцінки урбанізованості життя населення Херсонської області на основі опитування / І. В. Гукалова, Н. В. Омельченко // Регіон – 2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 19–20 вересня 2017 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 46–49 (0,2 авт.арк., з них 0,1 авт.арк. належить автору: розкрито алгоритм проведення анкетного опитування населення).

19. Омельченко Н. В. Складові інтегральної оцінки рівня та особливостей урбанізації Херсонської області в контексті якості життя населення / Н. В. Омельченко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення/ VII Міжн. наук.–практ. конф. (5–6 жовтня 2017 р.) – Херсон, 2017. – С. 179–182 (0,2 авт.арк.).

20. Омельченко Н.В. Якість життя населення у взаємозв'язку з урбанізацією / Н. В. Омельченко // географія в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: 85 років – досягнення та перспективи (GTSNU): матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 30-31 березня 2018 р.) / гол. ред. колегії Я.Б.Олійник; КНУ імені Тараса Шевченка. - К.: Прінт-Сервіс, 2018. – С.188–190 (0,2 авт.арк.).

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

21. Омельченко Н. В. Вивчення феномена урбанізації в сучасних соціально-географічних дослідженнях/ Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2014. – №1. – С. 59-62 (0,4 авт.арк.).

22. Омельченко Н. В. Специфіка та регіональні відмінності в рівні урбанізації (на прикладі Херсонської області) / Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2015. – №2. – С. 66-72 (0,4 авт.арк.).

23. Омельченко Н. В. Екологічне виховання в умовах урбанізації / Н. В. Омельченко // Зб. наук. праць Херсонського відділу Українського географічного товариства / [За ред. І. О. Пилипенка, Д. С. Мальчикової]. Вип. 7. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2015. – С. 66–69 (0,3 авт.арк.).

24. Омельченко Н. В. Історико-географічні передумови перебігу урбанізаційних процесів в Херсонській області / Н. В. Омельченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки. – 2016. – Вип.3. – Херсон, 2016. – С. 20–23 (0,3 авт.арк.).

АНОТАЦІЯ

Омельченко Н.В. Урбанізація в контексті якості життя населення (на прикладі Херсонської області) – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Інститут географії НАН України. Київ, 2018.

У дисертації, на підставі аналізу еволюції наукових підходів і концепцій, систематизовано досвід досліджень процесу урбанізації і розвитку міст, уточнено сутність понять «урбанізація» та «урбанізованість», визначено відмінності між ними і взаємозв'язок з категорією «якість життя населення».

Виявлено передумови та особливості динаміки урбанізації в світі й в Україні, охарактеризовано можливі підходи до оцінки рівня урбанізації регіонів України, здійснено їх апробацію. Охарактеризовано історико-географічні особливості урбанізації Херсонської області.

Розроблено теоретико-методичні основи оцінювання урбанізації та її результатів з позицій якості життя населення. Проаналізовано особливості міського розселення, демографічні тенденції розвитку міського і сільського населення Херсонської області. Охарактеризовано територіальні особливості житлового благоустрою та інші ознаки поширення «міських» умов на підставі аналізу офіційних статистичних даних і результатів анкетування мешканців області щодо оцінювання ними урбанізованості життя у власних поселеннях. Здійснено інтегральну оцінку рівня урбанізованості і типізацію адміністративних утворень з виявленням її особливостей, на основі чого визначені пріоритетні напрями міського розвитку і покращення якості життя населення Херсонської області.

Ключові слова: урбанізація, урбанізованість, місто, міське розселення, геоурбаністика, якість життя населення, спосіб життя, умови життя, благоустрій, «маркери» урбанізації, Херсонська область, Україна.

АННОТАЦИЯ

Омельченко Н.В. Урбанизация в контексте качества жизни населения (на примере Херсонской области) - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география. - Институт географии НАН Украины. Киев, 2018.

В диссертации, на основе анализа эволюции научных подходов и концепций, систематизирован опыт исследований процесса урбанизации и развития городов, уточнена сущность понятий «урбанизация» и «урбанизированность», определены различия между ними и взаимосвязь с категорией «качество жизни населения».

Выявлены предпосылки и особенности динамики урбанизации в мире и в Украине, охарактеризованы возможные подходы к оценке уровня урбанизации регионов Украины, проведена их апробация. Охарактеризованы историко-географические особенности урбанизации Херсонской области.

Разработаны теоретико-методические основы оценивания урбанизации и ее результатов с позиций качества жизни населения. Проанализированы особенности городского расселения, демографические тенденции развития городского и сельского населения Херсонской области. Охарактеризованы территориальные особенности жилищного благоустройства и другие признаки распространения «городских» условий на основании анализа официальных статистических данных и результатов анкетирования жителей области в плане оценивания ими урбанизированности жизни в собственных поселениях. Проведена интегральная оценка уровня урбанизированности и типизация административных образований с выявлением ее особенностей, на основе чего определены приоритетные направления городского развития и улучшения качества жизни населения Херсонской области.

Ключевые слова: урбанизация, урбанизированность, город, городское расселение, геоурбаністика, качество жизни населения, образ жизни, условия жизни, благоустройство, «маркеры» урбанизации, Херсонская область, Украина.

SUMMARY

Natalia Omelchenko. Urbanization in the context of quality of life (Kherson Oblast case study). – Manuscript.

Thesis for a Ph.D. degree in Geography with a specialization 11.00.02 – Economic and Social Geography – Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2018.

Using the evolution of scientific approaches and concepts, the thesis systemizes the effort of research in the process of urbanization and urban development. The paper specifies the essence of the notions such as “urbanization” and “urbanizing”, the difference between both notions as well as it determines notions’ interconnection with “living standards” category. The thesis defines that the evolution of the research in urbanization, its social consequences met the main stages of the civilized social development. The research paper determines that active study of the social and geographical aspects of urbanization started in XX century and mostly was taking place in foreign paradigms and theories.

The paper specifies the essence of the notions such as “urbanization” and “urbanizing”. Thus, urbanization should be understood as the process of the increasing role of cities in the society which is followed by population growth and its concentration in some specific centers, by intensification and diversity of area exploration, by modernization of the way and conditions of population’s living, by transformation of the socio-cultural environment and qualitative characteristics of the population itself. It is emphasized that the effectiveness of the urbanization is reasonably estimated by means of the “urbanizing” category which features the level of the development and expansion of urban life, population condition and people’s living environment that are gained in the process of the urbanization.

The qualifying paper reveals the background and the peculiarities of the urbanization both worldwide and in Ukraine. It characterizes possible approaches for estimating the urbanization level in Ukrainian regions. The evaluation results of the approaches were made. The historical and geographical peculiarities of the urbanization in Kherson Oblast are specified.

The theoretical and methodical basis for the urbanization estimation in the context of quality of life is made up. The thesis analyses the peculiarities of urban settlement, demographic trends of the urban and rural population development in Kherson Oblast. Kherson Oblast is proved to have typical characteristics of a weakly urbanized region by population density and by urban settlements. It also has differences in the dynamics of some demographic rates as to the urban and rural population where the rates are very close to each other. The social content of the urbanization is determined to have special “urban” amenities covering various living environment and can be marked by means of different features. The paper characterizes territorial peculiarities of public services and facilities as well as other features for “urban” amenities on the basis of the analysis of official statistical data and questionnaire results of the residents of the region who estimated the urbanizing level in their own local communities. It is made the integral estimation of the urbanizing level and the typification of the administrative divisions revealing its peculiarities that helped to define priority trends for urban development and population’s quality of life improvement in Kherson Oblast. The thesis emphasizes that “urban” amenities are made not only due to industrial development but more due to the service and recreation sector improvement, environmental and innovative projects promoting reproduction processes which are able to form necessary terms for stabilizing the labour market situation and improving population’s living standards in weakly urbanized regions. The advantages of Kherson Oblast, which has unique recreational facilities and nature reserve resources, have to be factored in regional development strategies as those that promote its balanced urbanization.

Keywords: urbanization, urbanizing, city, urban settlement, quality of life, way of life, living conditions, public services and facilities, urbanization “markers”, Kherson Oblast, Ukraine.